

نقش سید ابن طاووس در گسترش و تعمیق ادبیات دعایی تشیع

1- فاطمه محمدی

دانشجوی کارشناسی ارشد، دانشکده علوم و معارف اسلامی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

آدرس پست الکترونیک (mohammadi.7878@yahoo.com)

2- دکتر هوشنگ خسروبیگی

دانشیار، دانشکده علوم انسانی، دانشگاه پیام نور، تهران، ایران

آدرس پست الکترونیک (pnu.ac.ir@kh_beagi)

چکیده:

بررسی اوضاع سیاسی، مذهبی و فرهنگی جهان اسلام در سده هفتم، نشان می‌دهد این دوران آبستن حوادث و رویدادهایی بود که سرنوشت اسلام را رقم می‌زد. اهم این رویدادها حملات مغول به سرزمین‌های اسلامی و سقوط خلافت عباسیان است. از شاخصه‌های مهم این دوران بحران‌های شدید فکری، فرهنگی و اخلاقی است. یکی از شخصیت‌های برجسته و تاثیرگذار شیعه در این قرن، سید رضی الدین علی ابن موسی بن جعفر بن طاووس است که اقدامات موثری در تکوین عقاید تشیع و تعالی آن در این برهه بحرانی داشت. این عالم شیعی نقش قابل توجهی را از طریق گسترش و تعمیق ادبیات و فرهنگ دعایی تشیع در دنیای تسنن آن روز ایفا کرد. این پژوهش با هدف نمایاندن تاثیرات و نقش سید ابن طاووس در گسترش ادعیه و در این راستا تعمیق فرهنگ و مبانی تشیع صورت گرفته است. روش انجام پژوهش، توصیفی - تحلیلی و در حوزه بررسی‌های تاریخی و کتابخانه‌ای است که اتکا آن برگردآوری اطلاعات از منابع اصلی و پژوهشی می‌باشد. نتایج حاصل از تحقیق، نشان می‌دهد فضای فکری حاکم بر دوره ایلخانان و تلاش در جهت بازشناسی ادعیه شیعه، از مهمترین دلایل توجه سید ابن طاووس به نگارش و تدوین ادبیات دعایی است. لذا سید با هدف گردآوری، بازشناسی، مستندسازی، سامان‌دهی، مکتوب‌سازی و نشر ادعیه توانست نقش قابل توجهی را در حوزه ادبیات دعایی شیعه ایفا نماید.

واژگان کلیدی: ادبیات دعایی، ایلخانان، تشیع، سید ابن طاووس

1 Department of theology and islamic studies , payam noor university Tehran iran

2 Department of history , payam noor university Tehran iran

Abstract

Review of political, religious and cultural status of Islamic world in seventh century shows that this period coincides with the events and occurrences that made the destiny of Islam. Most important events may be successive invasions of Mongol to Islamic lands and downfall of Abbasid Caliphate. Mongol invasions disrupted the cultural and ideological borders of Muslims. One of the prominent and effective characters of Shiism in this century is Seyed Ibn Tavoos who took effective actions for development of Shiite beliefs. This Shiite scholar played a considerable role in the world of Sunnis through promoting and deepening the praying literature and culture of Shiism. This study has been applied with the objective of revealing the effects and role of Seyed Ibn Tavoos in promotion of prays and accordingly deepening the culture and fundamentals of Shiism. Summary of this study indicates that effort for recognizing the Shiite prays in Abbasid period and intellectual environment enforcing on Ilkhanid period are assumed as the most important reasons for attention of Seyed Ibn Tavoos to writing and compiling praying literature, thus Seyed with the purpose of collecting, recognizing, documenting, organizing, writing and publishing the prays could play a prominent role in the praying literature context.

Keywords: Praying Literature, Ilkhanid, Shiism , Seyed Ibn Tavoos

حمله مغول و ایجاد وضعیت سیاسی جدید ناشی از سقوط خلافت عباسی در قرن هفتم؛ جهان اسلام را دچار تشتت و پراکندگی بسیار کرد. حکومت‌های اسلامی در غرب و شرق اسلام گرفتار بی ثباتی و کشمکش‌های سیاسی شدند؛ اما تهاجم و تاراج بنیان افکن مغولان به قلمرو خلافت عباسی، مزید بر خرابی‌ها و ویرانگری‌های بسیار؛ خاستگاه تحولاتی در اوضاع مذهبی جهان اسلام شد. نابودی خلافت و خلاء ناشی از فقدان خلیفه‌ی سنی مذهب، فرصتی برای شیعیان پدید آورد تا بتوانند به نشر عقاید خود بپردازند. یکی از عالمان اندیشمند این قرن، سید رضی الدین علی ابن موسی بن جعفر بن طاووس است؛^۱ که با قلم و عمل خود به دفاع از حقانیت شیعه پرداخت و در جهت تکوین مبانی آن تلاش بسیاری کرد. لذا خواست بنیادی پژوهش حاضر، بررسی نقش این عالم شیعه از این زاویه در تکوین وسامان دهی فرهنگ شیعه و پاسخگویی به سوالات زیر است:

مهمترین زمینه‌ها و عوامل توجه سید ابن طاووس در توجه به ادبیات دعایی تشیع چه بوده است؟- مبانی اهداف نظری و عملی سید ابن طاووس در ارتباط با پژوهش در خصوص ادبیات دعایی تشیع چه بوده است؟- مهمترین پیامدهای ساماندهی، تدوین و تبیین ادعیه بصورت مکتوب توسط سید ابن طاووس کدام است؟ ایجاد وضعیت سیاسی جدید ناشی از سقوط خلافت عباسی، فضای فکری حاکم بر دوره ایلخانان و تلاش در جهت بازشناسی ادعیه شیعه، از مهمترین دلایل توجه سید ابن طاووس به نگارش و تدوین ادبیات دعایی است. گردآوری، بازشناسی، مستند سازی، سامان دهی، مکتوب سازی و نشر ادعیه از مهمترین اهداف سید ابن طاووس در این اقدام بوده است. سید ابن طاووس با بازشناسی ادعیه شیعی و سامان دهی ادعیه و تبیین آن بصورت مکتوب، سهم بسزایی در تکوین فرهنگ تشیع در حوزه ادبیات دعایی و در ماندگاری و نشر این ادعیه دارد. با توجه به اهمیت نقش علمای شیعه، در تکوین مبانی فکری فرهنگی تشیع و روشنگری در دنیای اهل سنت بعد از سقوط خلافت عباسی، پرداختن به سهم ادبیات دعایی در گسترش مبانی تشیع و نقش عالمی چون سید ابن طاووس که در طراحی، نگارش و تدوین این ادبیات همت گماشت ضروری به نظر می‌رسید لذا هدف اصلی از انجام این پژوهش: نمایاندن تاثیرات و نقش سید ابن طاووس در گسترش ادعیه و در این راستا تعمیق فرهنگ و مبانی تشیع. بررسی اهداف نظری و عملی این عالم شیعه در توجه به ادبیات دعایی است.

1- رضی الدین علی ابن طاووس

سید علی بن موسی بن جعفر در 15 محرم سال 589 هجری در شهر حله به دنیا آمد. (ابن طاووس، 1375، ص 19) لقب ابن طاووس به این جهت است که جد هفتم ایشان، محمد بن اسحاق، به خاطر زیبایی و ملاحظتش به طاووس مشهور بود؛ بر این اساس، خاندانش را آل طاووس نامیده‌اند. (مدرس، 1369، ج 6، ص 57) در تمام کتب تراجم، از آل طاووس به نیکی یاد شده است. سید خود در این زمینه می‌گوید: «خداوند متعال ما را به وسیله پدران و نیاکان و مادرانی، شرافتمند کرده است که همگی از دانش و دیانت و امانت بهره‌ی تامّ و تمام داشته‌اند و مورد اعتماد کامل مردم بوده‌اند.» (ابن طاووس، بی تا، ص 16) در این خاندان، سید رضی الدین علی ابن موسی بن جعفر بن طاووس (سید ابن طاووس)، بیش از دیگران در جهان تشیع آوازه یافت. ابن طاووس از طرف مادر نوه دختری ابن ادريس و پسر نوه دختری شیخ طوسی است. بدین جهت او از شیخ طوسی به عنوان «جدی» نام می‌برد. (ابن طاووس، 1374، ص 6) سید بن طاووس، بخش بزرگ عمرش را در دوران خلافت حاکمان عباسی (مستنصر و

1. قبل از شروع تحقیق یادآوری می‌شود اطلاق لفظ سید در دعا، سید ابن طاووس می‌باشد و لفظ سید، در فقه سید مرتضی و لفظ سید، در رجال برادر رضی الدین جناب جمال الدین است و سید بن طاووس، گاه به فرزند جمال الدین جناب غیاث الدین هم گفته می‌شود. لذا در این پژوهش اطلاق لفظ سید، ابن طاووس، سید ابن طاووس و رضی الدین همان شخصیت مورد پژوهش یعنی سید رضی الدین علی ابن موسی بن جعفر بن طاووس است.

مستعصم) در بغداد سپری کرد. او منصب قضاوت، مقام نقابت طالبیین و علویان عراق، و حتی مقام وزارت را از طرف خلیفه عباسی قبول نکرد. (همان، صص 143-146) وفات سید، در سال 664 ق در بغداد و در جوار قبر مولانا امیرالمؤمنین علیه السلام بخاک سپرده شد. (ابن طاووس، بی تا، ص 3)

1-1-تالیفات رضی الدین علی ابن طاووس

رضی الدین سید ابن طاووس عالم ومحدثی پر تألیف است. شمار کتابها و رساله‌های وی در زمینه‌های مختلف، بیش از پنجاه عنوان می‌باشد. مهم‌ترین زمینه‌های آثارش، دعا، زیارت و فضایل اعمال است. ابن طاووس شمار قابل توجهی هم تألیف در موضوعات حدیث، مناظره، تاریخ و شرح حال برجای گذاشته است. طبق تحقیق سید محسن امین تعداد تالیفات سید ابن طاووس بالغ بر 48 مجلد می‌باشد. (امین عاملی، 1403، ج 8، صص 361-363) سید ابن طاووس خود، بعضی از تألیفات و تصنیفاتش را در کتاب «الاجازات لکشف طرق المفازات» که یکی از آثارش می‌باشد، ذکر نموده است. معروفترین تالیفات سید، عبارتند از: الإقبال بالأعمال الحسنة فیما يعمل مرة فی السنة، الأمان من أخطار الأسفار و الأزمان، البهجة لثمره المهجة، جمال الأسبوع بکمال العمل المشروع، الدروع الواقیة من الأخطار، سعد السعود، الطرائف فی معرفة مذاهب الطوائف، طرف من الأنباء و المناقب، فلاح السائل و نجاح المسائل، کشف المحجة لثمره المهجة، المجتنی، محاسبة النفس، مصباح الزائر و جناح المسافر، مضمار السیف فی میدان الصدق، الملاحم و الفتن، الملهوف علی قتلی الطفوف، مهج الدعوات و منهج العناية، الیقین باختصاص مولانا امیر المؤمنین علی علیه السلام بإمرة المؤمنین. (ابن طاووس، 1375، صص 28-29)

1-2-مقام علمی و معنوی رضی الدین علی ابن طاووس

سید ابن طاووس، در میان فقها و محدثین امامیه؛ در ردیف موثقین و معتمدین قرار دارد. سید محسن عاملی یادآور می‌شود که: «رضی الدین به گواه تألیفات و آثارش، بهره‌واری از دانش و فضل و معرفت داشته است... تا اینکه سرانجام برخی از بزرگان معاصر وی به خاطر اعتماد بر فقه ژرف و پرهیزگاری تردید ناپذیر او، از وی خواستند که منصب افتاء و قضاوت شرعی را عهده‌دار شود.» (امین عاملی، 1403، ص 360) از حجم بالای تالیفات سید در زمینه‌های مختلف کلامی، فقهی، تاریخی، اخلاقی و... میتوان دریافت، وی در بسیاری از علوم، سرآمد زمان خود بود. سید ابن طاووس در زمینه کسب علم و تحصیل از هوش و استعداد فوق العاده‌ای برخوردار بود و بنا به گفته خود در تحصیل علم، پیوسته با نشاط و پرتحرک بود. (ابن طاووس، 1375، ص 187) علاوه بر این، سید دارای کتابخانه‌ی غنی با حجم بالایی از کتاب بوده که در آن زمان بی سابقه بود. این امکانات، می‌توانست اسباب علم را برای سید فراهم نموده و باعث ارتقای سطح علمی او شود. سید ابن طاووس، نه تنها در فقه، بلکه در علم کلام، نجوم، فنون مناظره و جدل تسلط کامل داشت. شاهد این ادعا تالیفات بی شمار وی در این زمینه‌ها است. او در محضر اساتید بزرگی تلمذ نموده و شاگردان و شخصیت‌های برجسته‌ی زیادی از حضور پرمعرفت وی، کسب فیض کردند. برخی از اساتید سید ابن طاووس، عبارتند از: نجیب الدین ابن نما (م 645 هجری)، شمس الدین فخاربن معدبن فخار موسوی (م 630 هجری)، پدرش سعدالدین موسوی (م 610 هجری) و نیز بزرگان دیگر... شاگردان و شخصیت‌های برجسته‌ای هم در محضر سید تلمذ کردند. از جمله: شیخ سدید الدین - یوسف بن علی مطهر- پدر علامه حلی که از شاگردان برجسته ایشان بود. شیخ جمال الدین، حسن بن یوسف معروف به علامه حلی. سید غیاث الدین عبدالکریم بن ابی الفضال احمد بن طاووس (فرزند برادرش) و... سید ابن طاووس، از جهت

مقامات معنوی؛ در زهد و عبادت، تقوا و ریاضت مقام بلندی داشت. چنانچه شخصیت‌های شیعه و سنی بالاتفاق در شرح احوال او نوشته‌اند؛ که وی زاهدترین مردم اهل زمان و پرهیزگارترین بندگان روزگار خود بوده است. ابن طقطقی وی را از مشاهیر زهاد و اتقیای علمای شیعه دانسته است...» (ابن طقطقی، 1360، ص 19). کثرت نماز و عبادت‌ها و شب زنده داری‌های وی، مکرر در منابع آمده است تا جایی که «او را به «قدوة العارفين» و «مصباح المجتهدين» موصوف کرده اند.» (ابن طاووس، 1374: 26) علامه حلی می‌گوید: «رضی الدین علی مستجاب الدعوه بود و کرامات بسیار از آن سید بزرگوار به ظهور پیوست، که بعضی از این کرامات را از والد خویش و پاره‌ای را از دیگران استماع نموده‌ام.» (مدرس، بی تا، ج 8، صص 77-76) سید به این مقامات در برخی نوشته‌هایش اشاره کرده است. (ابن طاووس، بی تا، ص 17) در کتاب «عمدة الطالب» آمده که وی بر اسم اعظم واقف گشت، و بر آن گنج سعادت ظفر یافت و به هنگام دعا و درخواست حوائج، خدا را با آن نام بزرگ می‌خواند، دعایش مستجاب می‌شد. (ابن عنبه، 1417، ص 170)

2- اوضاع سیاسی، مذهبی و فرهنگی دوران حیات سید ابن طاووس

سید، در محرم سال 589 ق دیده به جهان گشود و در سال 664 ق وفات نمود. نخستین دوره‌ی حیات وی از سال 589 ق تا سال 656 ق که - خلافت عباسیان توسط مغول فرو پاشید -؛ حدود شصت و هفت سال طول کشید. این دوره معاصر بود با خلافت خلفای واپسین عباسی از جمله: ابوالعباس احمد الناصر (575-622)، ابونصر محمد الظاهر (م 623)، ابو جعفر منصور المستنصر (م 640) و ابو احمد عبدالله مستعصم، که در فاصله سال‌های 640 ق تا 656 ق (سال سقوط بغداد)، خلافت کرد. اما دومین دوره‌ی حیات سید ابن طاووس از سال 656 ق تا سال 664 ق حدود هشت سال، همزمان با حکومت ایلخانان بود.

1-2- اوضاع سیاسی نخستین دوره حیات سید ابن طاووس

دوره نخست زندگی سید ابن طاووس، مقارن با خلافت واپسین عباسی است. اولین خلیفه معاصر با سید ابن طاووس ابوالعباس احمد الناصر لدین الله بود. اودر سال 575 ق به خلافت رسید (1355 ابن اثیر، ج 27، صص 6-1) و [47 سال] حکومت کرد. در این دوره علاوه بر اینکه جهان اسلام در آستانه رویارویی با عظیم‌ترین مصائب تاریخ، یعنی تهاجم مغول قرار دارد، در مرزهای غربی سرزمین‌های اسلامی هم؛ مسلمانان در گیر جنگهای صلیبی (490-690 ق / 1094 - 1291 م) بودند. علاوه بر تهدید مغولان از طرف شرق؛ درگیری با خوارزمشاهیان، رویارویی خلیفه الناصر با شرق خلافت اسلامی، لشکر کشی خوارزمشاه به سوی بغداد، باعث تشتت و پراکندگی بیشتر مسلمانان شد. پس از وفات ناصر؛ پسرش محمد، ملقب به ظاهر بالله، به خلافت رسید. دوران خلافت این خلیفه، نه ماه و چهارده روز طول کشید و در سال 623 ق / 1226 م چشم از جهان فرو بست. (ابن طقطقی، همان، ص 442) با در گذشت الظاهر بامرالله پسرش منصور به خلافت رسید او لقب المستنصر یافت. مشکلات حکومت این خلیفه به مراتب بیشتر از سایر خلفا بود. بعد از مستنصر، مستعصم آخرین خلیفه عباسی، از سال 640 زمام امور را بدست گرفت. او که سی و هفتمین و آخرین خلیفه از خاندان عباسی است، «مردی بود بی‌عزم و سست‌رأی و بی‌اطلاع از امور؛ در نفوس هیبتی نداشت. یارانش همگی نادان و از فرومایگان بودند و بر او تسلط داشتند.» (ابن طقطقی، همان، صص 445-60) در دوران این خلفاء، جهان اسلام؛ چه در غرب حکومت اسلامی و چه شرق آن، دچار بی‌ثباتی و کشمکش‌های سیاسی بود. در این رابطه ابن ساعی در الجامع المختصر می‌گوید: «در آن هنگام نه تنها حکومت مرکزی قدرتمندی وجود نداشت؛ بلکه حکومت‌های

متعدد آن روزگار نیز با یکدیگر سر سازگاری نداشتند.» (ابن ساعی، 1353، ج9، مقدمه) در این دوره خلفا در اوج ضعف و ناتوانی بودند؛ هیچ اراده و استقلالی از خود نداشتند.» (ابن طقطقی، همان، ص39)

2-2- اوضاع مذهبی و فرهنگی نخستین دوره حیات سید ابن طاووس

اوضاع مذهبی و فرهنگی این دوران مملو از برخوردهای تعصب آمیز بین فرقه‌های مختلف و گروه‌های کلامی و مذاهب فقهی بود. علاوه بر این که تنازعات شدیدی بین شیعه و سنی وجود داشت، نه صوفی با فقیه همراهی بود، نه سنی با سنی، چنانچه فرقه‌های یک مذهب هم با هم متحد نبودند. اختلاف عقیده و مشاجره بین مذاهب سنی، حنفی و شافعی بر یکدیگر و با سایر مذاهب و درگیری شیعه و سنی و مشاجره بزرگان آنها در سراسر قرن ششم برقرار بود، همیشه مجالس مناظره و مجادله در میان خلفاء، وزراء و امرا برای مباحثه در مسائل مذهبی فرقه‌های سنی برپا بود و علما و بزرگان فرق مختلف در آن حضور می‌یافتند. القزوینی الرازی، 1331، صص 46-48، 478-488 (در این دوره تخطئه‌ی عقاید رواج بسیاری داشت. مثلاً در حالیکه ابن جوزی؛ (از علمای حنبلی قرن ششم) به رد افکار و نقد مسالک صوفیه می‌پردازد. (ابن الجوزی، 1368، صص 161-162) غزالی با انکار علوم عقلی از حریم تصوف دفاع می‌کند و زمانیکه امام محمد غزالی در کتاب «تهافت الفلاسفه» به فیلسوفان حمله می‌کرد؛ ابن رشد در کتاب «تهافتُ التّهافتُ» می‌کوشید انتقادات او را رد کرده، و فلسفه و فیلسوفان - به ویژه مشائیان - را از تخطئه‌های او مبرا نماید. (ابن رشد اندلسی، 1384) به نظر می‌رسد، روزگار مقارن با سید ابن طاووس، حریم علوم عقلانی در حاله‌ای از سردرگمی و مملو از ناملايمات و نابسامانیهای فکری و عقلی بوده است. از دید او دین، قربانی رد و اثبات‌ها، توجیه و تاویلها گشته و گرایش‌های افراطی به عقل و استدلال؛ باعث فراموشی اصل دین شده است. چنانچه سید بن طاووس، مخصوصاً از کلام عقلی حاکم در دوران خویش - معتزله و کسانی که به طریقه آنها رفته اند - انتقادی کند و تشتت آرای میان آنها را نشان از پرخطر بودن این راه می‌بیند. (ابن طاووس، 1375، ص68) وی رساله‌ای از قطب الدین راوندی را شاهد می‌آورد که در آن اختلافات میان شیخ مفید و سید مرتضی را گردآورده که بالغ بر نودوپنج مساله می‌شود. (همان، ص64) علاوه بر کشمکش‌ها و تشتت‌های سیاسی و مذهبی، اوضاع اجتماعی روزگار سید ابن طاووس، بسیار نابسامان بود. ابن جوزی، مورخ، فقیه و واعظ بزرگ حنبلی قرن ششم، در صیدالخطا، تصویری این چنین از روزگار خود ارائه می‌کند: «از این روزگار و مردم آن سخت بهره‌یز؛ نیکی و ایثارگری بر جای نمانده است؛ کسی نیست که در اندیشه مردم باشد و کسی نیست که به یاری درویشان برخیزد. اعانت‌ها یا به عنوان ادای نذر است یا همراه با استخفاف.» (ابن جوزی، 1407، ص469) مضاف بر اینها، حملات بنیان افکن مغولان، چهره اسلام را در اندوهی عظیم فرو برد. تهاجم، تاراج و تسلط مغولان در جهان اسلام، از چنان ابعاد دردناکی برخوردار بود که مورخان بسیاری همچون جوینی، رشیدالدین فضل الله، ابن اثیر، مستوفی تعریفی از آن جز کشتار و ویرانی و تخریب، ارائه نمی‌دهند. اما تمام این ویرانی‌هایی را که مورخان هم عصر این فاجعه به آن پرداخته اند؛ تنها گوشه‌ی دردناکی از وقایعی است که محسوس بود و شاید زمانی قابل ترمیم می‌نمود. عمیق ترین زخمها با گذشت زمان پدیدار گشتند. این تخریب‌ها به سختی قابل ترمیم بودند؛ ویرانی‌های روحی و روانی، انحطاط‌های فکری و اخلاقی، تزلزل و نابودی فرهنگ و تمدن که نصیب قوم شکست خورده شده بود. این شرایط ترسیم اجمالی از اوضاع روزگاری بود که سید، شصت و هفت سال از عمرش را در آن سپری کرد.

2-3- ایلخانان و اوضاع مذهبی و فرهنگی بعد از سقوط خلافت عباسی

دومین دوره از حیات سید ابن طاووس از سال 656 ق (سقوط بغداد) تا 664 ق - هشت سال از زندگی وی - همزمان با حکومت و حکمرانی ایلخانان مغول است. مقارن با جایگزینی ایلخانان و به علت گرایشهای مذهبی آنها به دین بودا و مسیحیت؛

این ادیان رواج بسیاری یافت. معابد زیادی به وسیله ایلخانان مغول در ایران ساخته شد. چنانچه رشیدالدین فضل الله بیان می کند: «بت پرستان قوی حال شدند و کار مذهب ایشان به عیون رسید.» (فضل الله همدانی، 1338، ج 2، ص 768) آئین مسیح نیز به واسطه دو خاتون مسیحی دربار، (مادر و همسر هولاکو) نفوذ زیادی یافت. آنها در این دوره کلیساهای متعددی بنا کردند. (همان، صص 678، 687) در این زمان تصوف رونق یافت؛ زیرا در دوران ویرانی و مصیبت، تصوف به مهمترین پناهگاه روحی و فکری مردم تبدیل شد و بسیاری به آن گرویدند. با فراگیری تصوف، این جریان در سطح وسیعی دیدگاه‌های عقیدتی، مذهبی را تحت تاثیر خود قرار داد. مشایخ صوفیه و خانقاه رواج بیشتری یافت؛ اخلاق انسانی به انحطاط گرایید. (جوینی، 1385، صص 15-16)

3- علل توجه سید ابن طاووس به ادبیات دعایی

چنانچه یادآوری شد، دوران حیات سید ابن طاووس حریم علوم دینی گرفتار سردرگمی و حیرت است. بدون تردید پریشانی این روزگار درمان مختص به خود را می‌طلبد و سید بعد از تشخیص ناملایمات عصرش، باید ناب‌ترین حقایق را به دورانش عرضه کند که تردید و شبهه در آن راه نیافته و بی‌نیاز از رد و اثبات‌ها؛ رسالت عظیم انسان سازی را بدوش کشد؛ حقایقی که مدعیانش متصف به مقام عصمتند. لذا سید زبان دعا را برای مواجهه با دوران خود بر می‌گزیند. چنانچه با دقت در آثار و تالیفات سید ابن طاووس، در می‌یابیم، از مهمترین و برجسته‌ترین تلاشهای وی، نگارش کتب ادعیه و متون دعایی است.

3-1- زبان دعا کارآمدترین سلاح مبارزاتی در عصر سید ابن طاووس

دوره‌ی حیات سید، بنی عباس گرچه ظاهراً سیاست مدارا و مصالحه با تشیع را در پیش گرفته لیکن در دل کینه و دشمنی ریشه داری با خاندان پیامبر (ص) و هوادارانشان دارد. مضاف بر آن هجوم ویرانگر مغولان و بر چیده شدن بساط خلافت از جهان اسلام بازتاب اندوه‌باری بر روح مسلمانان بر جای نهاده است؛ بنیادهای فکری مسلمین از هم گسسته؛ فرومایگانی زمام امور دین و دنیای مسلمین را به دست گرفتند که خود دارای کمترین تربیت و فرهنگی نبودند. بدون شک، حاصل این وضعیت، واژگونی حیات اجتماعی، فقر، فساد و انحطاط فکری و عقیدتی مسلمانان بود. در این وضعیت سیاسی اجتماعی، که تاریکترین دوره حیات فکری و عقیدتی اسلام است؛ سید مدبرانه و هوشمندانه رو به تاسیس مکتب دعایی می‌آورد و در می‌یابد، زبان دعا کارآمدترین اسلحه برای مبارزه با پریشانی‌ها و سردرگمی‌های روزگارش است. چرا که:

زبان دعا بی‌پرواترین روش، در عرصه مبارزه است؛ چون زبانی است که از دستبرد سردمداران ظلم بنی عباس و حکمفرمایان مغول در امان است.

زبان دعا برگرفته از مکتب عرفان و تصوف نیست؛ نشأت گرفته از مکتب کلامی و فقهی هم نیست که اگر مبادی و اصولش را ندانند؛ نتوانند بدان راه یابند، این ادبیات، مباحث بغرنج فلسفی نیست که فراگیرنده، الزاماً باید مقدمات منطق بداند تا وارد تحلیلات و استدلالات پیچیده شود و هر کس ندانست کنار رود.

2 برای کسب اطلاعات بیشتر در این زمینه می‌توان به کتابهای «مجموعه مکاتبات خواجه رشیدالدین فضل الله» و «تاریخ مبارک غازانی» و «صفوة الصفا» مراجعه کرد

زبان دعا زبان فطرت انسانهاست. آموزه‌های است که در جان و فطرت بشر خفته است و تلنگری برای بیداری می‌خواهد تحلیل دعا، تاریخچه دعا و منشاء فطری آن این حقیقت را آشکار می‌کند که زبان دعا، زبان جهانی و تنها زبان مشترک بین تمام انسان‌ها است، و نیاز به آموزش ندارد. استعداد وصول به آن نیز در میان همه آدمیان برابر است لذا برای تبلیغ و ترویج فرهنگ شیعی در چنین فضایی، کار آمدترین روش محسوب می‌شود؛ روشی که هرگز از عهده بیان فقه و کلام و فلسفه بر نمی‌آید.

زبان دعای اهل بیت، سراسر جنبش، موج آفرینی، شور و حالی که در مکتب هیچ فیلسوف و متکلم و حکیمی یافت نمی‌شود. در فلسفه عقلی و استدلالی، تمام تلاش حکما به این نکته معطوف است که خدا علت است و واجب الوجود، و انسان ممکن الوجود و در نهایت، فیلسوف در صدد اثبات امکان انسان بر می‌آید و عمده‌ترین رابطه و نسبتی که بین خدا و خلق برقرار می‌کند، رابطه علّیت است. فیلسوف در نهایت به اثبات فقر و نیاز انسان می‌رسد، در حالی که در مکتب دعای اهل بیت (علیهم السلام) علاوه بر معرفت به خدا، ایجاد ارتباط فقیر محض با غنی مطلق، میسر می‌گردد. این ارتباط است که آغازگر موج آفرینی در حیات خفته بشر می‌شود.

3-2- کارآمدی زبان دعا در ستیز با شیوع تصوف و جریان های فکری

منحط

یکی از ترفندهای خلفای عباسی برای حفظ قدرت و بقای خود، به انزوا کشاندن خواص و دور کردن عوام، از تعلیمات معصومان علیهم السلام بود. آنها برای متفرق کردن مسلمین از محور اصلی تشیع؛ یعنی امامت، از وارد کردن هیچ عقیده و بدعتی ابا نداشتند. «بحث و جدال عقیدتی در آغاز دوران عباسی به منتهای شدت رسید و آرا و عقاید، رنگ های تازه ای به خود گرفت، که مسلمانان نخستین و همزمان با رسول خدا صلی الله علیه و آله و سلم، به آنها نپرداخته بودند، از این بحث ها و بررسی ها که مسلمانان در ژرفای آن فرو رفته بودند، و از فریاد اختلافات شدیدی که در مجالس و محافل آنان طنین انداز بود، فرقه ها و احزابی بر پایه موضوعات مختلف به وجود آمد ...» (هاشم معروف الحسینی، 1369: ص 298). بر این اساس؛ اگر مولد اندیشه تصوف را عباسیان ندانیم و سابقه این جریان را از دوره امویان رد یابی کنیم؛ شکی نیست حضور و رشد چشمگیر تصوف و گرایش توده مردم، حتی روشنفکران جامعه به سوی اندیشه‌های صوفیانه در دوران عباسیان، بالاخص خلفای آخر عباسی؛ یعنی قرن هفتم است. «در واقع، از قرن هفتم هجری به این سوی، تصوف در تمامی جهان اسلام اوج گرفت» (جعفریان، 1381: ص 126). اعتقاد صوفیان بر این بود که در هر وضعیتی باید تسلیم قضا و قدر بود. این اعتقاد عملاً مردم را نسبت به سرنوشت خود بی‌اعتنا می‌ساخت. خلفای عباسی، با میدان دادن به این تفکر که تا حدود زیادی مدافع قدرت آنان بود؛ نه تنها تلاشی برای از بین بردن آن نداشتند، چه بسا زمینه‌های رواج و گسترش آن را فراهم می‌نمودند (ابن طوطی، 1360: ص 433). اهمیت و اعتبار تصوف و مشایخ صوفیه در این دوران به اندازه ای بود که مذهب نهادینه شده اکثر مردم ایران بحساب می‌آمد (لئونارد: 1379) شاید یکی از دلایل شدت رواج این جریان، ناشی از سرخوردگی توده مردم از شکست‌ها و یأس های پی در پی حملات مغول بوده، هر چه هست به نظر میرسد، همان دلایلی که عباسیان توسط آن از ترویج و گسترش تصوف جلوگیری نمی‌کردند، ایلخانیان هم، دلیلی برای مقابله با رشد فزاینده تصوف نداشتند؛ چه بسا برای مستحکم شدن بنیادهای قدرت خود به آنها نیازمند هم بودند. سید ابن طاووس از جمله عالمان هوشیار قرن هفتم متوجه رد پای عوام فریبانه تعلیم بدل گونه مکتب اهل بیت (علیهم السلام) شد و پی‌برد، این مشرب انحرافی، و مشابه‌های بدلی معارف اهل بیت‌اند و هر آینه می‌روند تا معرفت‌های حقیقی اهل بیت (علیهم السلام) را محو و نابود سازند. این فقیه توانا توانست از طریق ادعیه و ارائه بعد معنوی و عرفانی و اخلاقی تعلیم ائمه (علیهم السلام) توجه شیعیان را به مکتب اهل بیت (علیهم السلام) جلب نموده و آنان را از گرایش به تصوف و جریان های انحرافی دیگر در این

دوره باز دارد. مثلاً ادعیه کتاب «مهج الدعوات» که در برگرفته حجم عظیمی از مناجات و قنوت های چهارده معصوم و گنجینه ای پر محتوا از منقولات انبیاست، به تنهایی قادر است خط فکری تعالیم شیعی را ترسیم کند.

3-3- فراموشی اصل دین در سرگردانی توجیهات و تاویلات عقیدتی

در این دوران علاوه بر این که اختلافات مذهبی به خصوص شافعی و حنفی و اشعری و معتزلی همه را از بحث و مناظره و عقل گرایی های افراطی خسته کرده و به اندیشه های عارفانه و صوفیانه کشانده بود (جعفریان، 1381: ص 126). برای علوم عقلی هم حالات متضادی ملاحظه می گردد. از یکسو فقها، فیلسوفان را به کفر والحاد و زندیق و دهری بودن متهم میکردند. از سوی دیگر فیلسوفان صوفیان و عارفان را به نداشتن استدلال در گفته هایشان محکوم می نمودند. گویا تخطئه کردن افکار رسم زمان بود و گاه به این هم بسنده نمی شد و منجر به سوزاندن کتب همدیگر و قتل و جرح می گردد (ابن جوزی، بی تا ص 251)

دوره حیات سید ابن طاووس مملو از حیرانی و سردرگمی های فکری و عقیدتی است. دین، قربانی رد و اثبات های کلامی، فلسفی، فقهی و توجیه و تاویلها گشت. چنانچه سید بن طاووس، مخصوصاً از کلام عقلی حاکم در دوران خویش؛ (معتزله و کسانی که به طریقه آنها رفته اند) انتقاد می کند و تشنّت آرای میان آنها را نشان، از پرخطر بودن این راه می بیند. وی رساله ای از قطب الدین راوندی را شاهد می آورد که در آن، اختلافات میان شیخ مفید و سید مرتضی را گردآورده که بالغ بر نودوپنج مساله می شود (ابن طاووس، 1374: ص 29) در چنین شرایطی، سید ابن طاووس، بدون درگیر شدن با اینهمه تنازعات فرقه ها و رد و اثبات های تفکرات رایج دوره اش؛ متوجه معارف غنی ادعیه اهل بیت (علیهم السلام) شد.

3-4- احیاء و شناساندن فرهنگ تشیع

بدون تردید، آثار دعایی بر جا مانده از سید ابن طاووس، یکی از گرانبهاترین میراث های اندیشه شیعی است. او با این آثار به احیای بنیان ها و اصول اصیل تشیع در اذهان مردم پرداخت تا در مقابل فرهنگ تسنن و توحش مغولان، فرهنگ ریشه دار اهل بیت (علیه السلام) را به اهتزاز در آورد و حیرت زدگان و سرخوردگان جامعه ی آن روز را با عمق معارف و حیانی آن آشنا سازد. اولین و مهمترین اقدام سید در احیاء و شناساندن فرهنگ تشیع در شرایط دشوار سیاسی - عقیدتی آن روز، این بود که با زبان دعا ی اهل بیت (علیهم السلام) به بازخوانی و باز شناسی اهل بیت و امامت بپردازد. امامت محور اصول تشیع است. لذا شناساندن دعای امام یعنی شناساندن امام و امامت و چنانچه مقوله ی امامت معرفی شود در واقع مکتب فکری، فرهنگی شیعه احیاء و شناخته شده است. حقیقتاً سید ابن طاووس با نهضتی که در ادبیات دعایی شیعه بر پا کرد توانست؛ اندیشه های فرهنگی، سیاسی و اجتماعی نهفته در مکتب تشیع را بارور سازد و این اقدام در واقع زیر سازی یک حکومت شیعی در قرون آتی بود.

4- اقدامات سید ابن طاووس در گسترش و تعمیق ادبیات دعایی تشیع

سید ابن طاووس بعد از پی بردن به فلسفه دعا و نیایش و بعد از تشخیص کهنه دردهای جامعه اش در جستجوی درمان برمی آید. او با هدف بازشناسی ادعیه شیعی دست به انتخاب، سامان دهی ادعیه و تبیین آن بصورت مکتوب می زند. وی در کتاب فلاح السائل در این رابطه می گوید: «چون به فوائد خلوت و مناجات با خدا، و آنچه که خداوند در آن برای بنده اش اراده فرموده - یعنی عزّت و جاه و نیل به نجات، و سعادت مندی در دنیا و بعد از مرگ - آگاهی یافتیم، به جستجو پرداختیم؛ دیدم که کتاب «المصباح الکبیر» نوشته جدّ مادری ام ابو جعفر محمد بن حسن طوسی - رحمه الله - بخش عمده ای از اعمال عبادی را در بر دارد. بعد از آن بر مطالب مکمل و مهمّی دست یافتیم که می توانست مطلوب کسانی باشد که...» (ابن طاووس، 1380: ص 41). لذا

جستجوی سید در گردآوری مجموعه‌ی دعایی با تصمیم جدی به گزینش بخشی از روایات و مطالب افزون بر «مصباح» - مجموعه دعایی شیخ طوسی - شروع می شود.

4-1-1- گزینش و انتخاب دعا‌های خاص از ادعیه ائمه (علیهم السلام)

ادعیه سید ابن طاووس، واکنش سید به اوضاع ناپه‌نچار دوران خود بود. لذا با دقت در متون دعایی این عالم سرشناس امامیه متوجه می شویم، اولین اقدام او در راستای گسترش و تعمیق ادبیات دعایی تشیع، تلاش وی در جهت گزینش دعا‌هایی خاص از ائمه (علیهم السلام) است؛ چنانچه در نگاه کلی به مجموعه تالیفات دعایی سید می توان دریافت که این آثار یا حاصل گزینش و انتخاب دعا‌هایی از میان انبوه ادعیه واصله از اهل بیت (علیهم السلام) است یا وی خود دست به نگارش دعا زده و آنرا حاصل الهام هایی از جانب خدا بر قلبش دانسته است.

اما سوالاتی که در پس این تلاش پیگیرانه‌ی سید نهفته و باعث شفافیت اقدامات و عملکردهایش در این مقطع می شود، این است که سید ابن طاووس در تدوین و نگارش کتب دعایی اش، دعاها را بر چه اصولی انتخاب می کرد؟ این دعاها پیرامون چه مباحثی بحث می کند؟ اهداف و قالبهای فکری وی در این اولویت بندی برچه مبنایی است؟.

از آنجائیکه شرایط سیاسی، اجتماعی، اقتصادی، اخلاقی و دینی عصر سید ابن طاووس در آفرینش آثار دعایی سید نقش بسیار مهمی داشته است؛ لذا به خوبی می توان بازتاب این شرایط را در الویت های انتخابی دعاها یش مشاهده کرد. با تامل در مضامین ادعیه سید ابن طاووس، متوجه می شویم؛ مهمترین محتوی دعا‌های وی بر محور مباحث عرفانی، عقیدتی استوار است. بدون تردید این محورها مستقیم و غیرمستقیم بازتابهایی در سیاست دارند که در بخش مرتبط با بحث شرح داده می شود و اما در نگاه اول به وجه عرفانی تمام دعا‌های ابن طاووس، چیزی که بیش از سایر وجوه جلب توجه می کند و زیر بنای افکار سید را آشکار می سازد، توجه به اصل توحید افعالی و بازتاب سیاسی اش در فضای حاکم آن روز است. سید در جای جای آثارش به تصویر پردازی از حاکمیت مطلق و مستمر خدا در هستی می پردازد و از این زاویه، می خواهد حقارت و ضعف قدرتهای پوشالی خلفا و حکمرانان دوران‌ش را اثبات کند. سید می داند نخستین مسئله و مهم ترین نیاز انسان بحران زده و سرگردان دوران‌ش، بازگشت و توجه به خداست. لذا معرفت خدا را به بهترین وجه ممکن و از جنبه‌های مختلف مدنظر قرار داده و دست به انتخاب دعا‌هایی می زند که بتواند شناخت کامل از توحید ارائه دهد. برای مثال، سراسر ادعیه کتاب مهج الدعوات که از آخرین تالیفات سید است؛ گواه این مدعاست. همچنین سید در سایر کتب ادعیه اش از جمله فلاح السائل و الدروع محوریت را به این مقوله داده است.

4-1-1- توحید گرایی در ادعیه سید ابن طاووس

سید در کتاب دعایی مهج الدعوات به انتخاب ذکر قنوتهایی از ائمه پرداخته که درونمایه آنها مضامین ناب توحید افعالی است. از جمله دعای امام حسین (ع) در قنوتش که می فرمایند: «بار خدا یا از تو است ابتداء اشیا و از برای تو است اراده و از برای تو است تغییر دادن اشیا و از برای تو است توانایی و تویی خدائی که نیست خدائی مگر تو، گردانیده‌ای تو دلهای دوستان خود را محلّ قرار گرفتن از برای خواهش تو و جای پنهانی از برای قصد تو و گردانیده‌ای تو عقل‌های ایشان را محل‌های نصب نمودن امرهای تو و نهی‌های تو. پس تو هر گاه خواهی آنچه را که اراده نمائی بیرون می آوری تو از امرهای پنهان در عقل‌های ایشان ... » (ابن طاووس، 1379: ص 90). عصاره ی این نیایش با خدا، تبیین قدرت مطلق، حاکمیت ابدی و اراده‌ی زوال ناپذیر خداست که به تبع آن هر نوع قدرت طلبی در حیطه قدرت اوست.

در ذکر قنوت امام زین العابدین ابو محمد علی بن الحسین (ع) امام می‌فرمایند: «بار خدایا بدرستی که خلقت بشریت و طبیعت انسانیت و چیزی که جاری شده است بر آن ترکیب‌های نفسانی و بسته شده است به آن بسته شده‌های خلقت انسانی عاجز است از بار برداشتن وارد شونده‌های قضاها و حکم‌ها مگر آنچه را که توفیق داده باشی تو از برای آن اهل برگزیدگی را و امداد نموده باشی تو بر آن صاحبان اختیار را خداوندا و بدرستی که همه دلها در کف اختیار تو است و خواهش از برای توست در پادشاهی تو و...» (همان، ص 92) همچنین در نیایش قنوت امام موسی بن جعفر (ع) تمکن در توحید و وصول به عالی‌ترین درجه توحید افعالی قابل توجه است:

«ای پناه هر ترسنده، و آرامگاه هر ترسناک، و ای محل طمع هر طمع‌کننده‌ای، و پناه هر ذلیل و خوار، ای فریادرس هر ستم رسیده حیران و منزل هر سرگردان و ای سیراب‌کننده هر تشنه‌ای، و سیرکننده هر گرسنه‌ای، و پوشاننده هر برهنه‌ای، و ای حاضر در هر جایی بدون رسیدن به تو، و نه دیده شدن تو و نه از مطلع شدن بر صفت تو و نه بر اسرار پنهان تو عاجزند فهم‌ها و گمراهند و هم‌ها از مطلع ...» (همان، ص 102) علاوه بر قنوت‌ها؛ سید تعداد بیشماری از ادعیه معصومین را نقل می‌کند که همگی بر محور توحید می‌چرخند (همان، 417-427).

متوسل شدن سید، به انتخاب دعاهایی که به ترسیم و تحکیم معرفت حق تعالی می‌پردازد و بیانگر وصول به درجات توحید افعالی است؛ یقیناً اتفاقی نیست. این دعاها علاوه بر این که؛ مرکزیت اندیشه‌های سید را رو می‌کند؛ همچنین نیاز مردم جامعه اش را نیز، آشکار می‌سازد.

«بینندگان از نیل به دانش جلال و عظمت تو واژگون، و عقلها سرگشته‌اند. و در منازل والایت بلند مرتبه‌ای، و در نعمتهایی که در آن قرار داری پاک و بی‌آلایشی، ای اهل کبریاء و بزرگمنشی، معبودی بزرگ جز تو وجود ندارد، ما را برای فنا و نابودی آفریدی، و تو برای بقا و پایداری هستی، پس تو نابود نمی‌شوی و ما پایدار نمی‌مانیم، و تو به ما آگاهی، و ما به تو فریفته شده و از مقام تو غفلت داریم...» (ابن طاووس، 1380: ص 186) این نوع از دعاها؛ در واقع احیاء و القاء تفکرات توحیدی، به نسلی است که بحران زده‌ی انواع تهاجمات است؛ شناساندن هر چه کاملتر خدا به مردم، در آن برهه از زمان، از مهمترین دغدغه‌های سید است؛ چون می‌داند بدون شناخت خدا، قرب او حاصل نمی‌شود و بدون قرب به خدا کردن از قدرتهای زمینی و عدم وابستگی به آنها محال می‌نماید؛ لذا اولین اقدام سید ابن طاووس، در تکوین ادبیات دعایی شیعه‌گزینش دعاهایی است که به این مقوله می‌پردازد.

4-1-2- تزکیه محوری در آثار سید ابن طاووس

در بعد دیگر از ابعاد عرفانی ادبیات دعایی سید ابن طاووس، ادعیه‌ای که مضامین تزکیه‌ای دارند از جایگاه ویژه‌ای برخوردارند و دومین وجه از اولویت‌گزینش دعا توسط سید، مربوط به این مقوله است.

به نظر می‌رسد، در قرنی که مدنیت و اخلاق با بحران جدی مواجه شده این انتخاب سید هم، از سر اتفاق نیست؛ لذا بعد از مضامین توحیدی، در سراسر تالیفات دعایی وی، مضمون تزکیه نفس، محوریت تام دارد؛ چنانچه با مراجعه به کتب دعایی نظیر فلاح السائل، مهج الدعوات، اقبال الاعمال و ... متوجه این امر می‌شویم و اما اگر از زاویه عقیدتی در ادعیه سید ابن طاووس نظر افکنیم؛ برجسته‌ترین بُعد اعتقادی ادعیه وی را، در مباحث امامت خواهیم یافت. این اصل اعتقادی قادر است، مسیر شیعه را به جریانات سیاسی مرتبط کند؛ چرا که در اندیشه‌ی شیعی، فلسفه‌ی وجودی امام؛ همچون فلسفه وجودی نبی است و امامت

معصوم، تداوم بخش رسالت پیامبر(ص) است. لذا ادبیات دعایی سید ابن طاووس؛ معرفی دعای امام است، به منظور شناساندن و معرفی تفکرات امام؛ بر این اساس، سید ابن طاووس امام را با دعای امام می شناساند و در این راستا الهی بودن منصب امامت؛ نصب و تعیین امام از سوی خداوند؛ عصمت امامان؛ معرفی کردن امامان به عنوان نگاهبانان دین؛ اختصاص داشتن اهل بیت (ع) به فرزندان حضرت زهرا (س) و نقش محوری دادن به آنان؛ خلافت و جانشینی خداوند بر زمین را از آن امامان دانست و... همه را یادآوری می کند و از این طریق، عملاً عدم مشروعیت، عدم صلاحیت و غاصب بودن حکمرانان حکومت‌ها را بر ملا می سازد.

2-4- مستند سازی و سامان دهی

یکی دیگر از اقدامات سید ابن طاووس، پس از جمع آوری ادعیه انتخابی از میان دعا‌های ائمه (علیهم السلام)، مستند سازی آنهاست. او در اولین مرحله از این اقدام، دعاها را به سه دسته کلی تقسیم می کند:

1. دعا‌هایی که با اسناد کامل نقل شده و سید بر صدق آنها صحه گذاشته است. در این زمینه ابن طاووس در بسیاری از تألیفات خود، از جمله دیباچه فلاح السائل به معرفی اسناد نقل روایت هایش می پردازد:

«از جمله راه‌ها و اسناد من در نقل روایت از تمام روایاتی که جدّم ابو جعفر در دو کتاب «الفهرست» و «اسماء الرجال» و روایات دیگر غیر این دو کتاب نقل فرموده، عده‌ای از راویان مورد اعتماد هستند که آنها برای من روایت نمودند» (همان، ص 50). سید در این قسمت، ضمن اینکه متذکر می شود، این روایات از طریق خواص اصحاب که همگی از ثقات اند نقل شده، نام آنها را نیز می برد.

2- دسته دوم از روایاتی که ابن طاووس ذکر کرده، روایاتی است که مبتنی بر قاعده تسامح در ادله سنن است. «ابن طاووس متذکر شده مستند و تکیه گاه در نقل دو دسته روایات، قاعده - تسامح در ادله سنن - است: یک دسته روایاتی که عذر روشن و راه صالح و شایسته برای برون رفت از مشکل نقل از افرادی که به سببی از اسباب مورد طعن واقع شده اند، نداشته است. وی این مطلب را با واژه «اگر» بیان کرده که نشان از موارد اندک آن دارد. دسته دوم، احادیثی است که به جهت برخی عذرهای [تقیه و...] اسناد آنها ذکر نشده است. مستند و دلیل وی در نقل این گونه روایات، روایاتی است که او از جماعتی که از آنها به ذوی الاعتبار و اهل صدق (افراد معتبر و راستگو) در نقل آثار یاد کرده روایت نموده است (احمدی، 1387: ص 189).

3. دعا‌هایی که به اعتراف خود، افاضه پروردگارش بوده و خدا اجازه اظهارشان را به وی داده است (ابن طاووس، 1381: ص 62). البته این بیان، به تفسیر جامعی نیاز دارد و شاید مراد سید از این گفته، اعمال آن در اجابت دعا‌های خاصی باشد. به هر حال او در ادامه می گوید:

«دعا‌هایی که ما خود انشا کرده‌ایم نیز چنان است که در بیان آنها هیچ فکر و مشقّتی تحمل نکرده‌ایم؛ بلکه خداوند تعالی - که همه چیز از آن اوست و تنها پروردگار من است و زمام کارهایم به دست قدرت اوست - به من افاضه فرموده و بر زبانم جاری ساخته است؛ هم چنان که حضرت یوسف علیه السلام فرمود: این دانش را خدای به من آموخته است (همان، ص 63).

3-4- تدوین و سامان دهی ادعیه

سید ابن طاووس، بعد از گزینش و انتخاب دعا‌هایی خاص، از بین انبوه ادعیه واصله از معصومین (علیهم السلام)، به مستند سازی آنها پرداخته، سپس با تصمیم جدی به سامان دهی و گردآوری مطالب می پردازد. او در این رابطه می گوید: «تصمیم جدی

گرفتم بخشی از روایات و مطالب افزون بر «مصباح» را که بدان دست یافته، و اسراری را که خداوند-جلّ جلاله- اجازه اظهار آن را به من داده بود بر اساس هدایت الهی بدان بیافزایم، و نیز مطالبی در باره کیفیت اخلاص و مقامات برگزیدگی در درگاه الهی که خداوند-جلّ جلاله- به عقل و قلبم ارائه داده، و اموری که به لطف خداوند مالک کشف و شهود-برایم آشکار گردیده- مانند عیوب اعمال و علت گرفتاری به غفلت و کوتاهی در انجام دستورات الهی- به اضافه دیگر مطالب که اینک در خاطر من نیست، همگی را در کتابی گرد آورده و نام آن را «مهمّات فی صلاح المتعبّد، و تتمّات لمصباح المتهجّد» بگذارم» (ابن طاووس، 1380: 42). سید، یادآوری می‌کند این گردآوری مطالب را، در چندین جلد متمرکز کرده است و بر هر جلد، نامی مسمی نهاده است (همان، ص 43).

سید امید به فضل خدا دارد که توفیق نگارش این مجموعه را داشته تا این مسئولیت را کامل انجام دهد. «اگر خداوند-جلّ جلاله- چنان که از فضل او امید دارم، توفیق نگارش همه آنها را دهد، امیدوارم هر کدام از آنها به حدّی کامل باشد که هیچ کس بر من- بنا بر آنچه که اطلاع دارم- به چنین تألیفی پیشی نگرفته باشد، و نیز مورد نیاز کسانی باشد که خواهان قبولی عبادات بوده، و جویای آمادگی برای معاد پیش از مرگ می‌باشند.» (همان، ص 43).

بسیاری از محققان، جمع آوری و تدوین ادعیه توسط سید را انقلابی در احیاء ادعیه شیعه، دانسته اند که تا آن زمان بی سابقه بوده است او از این جهت حق بزرگی بر گردن شیعیان دارد (تهرانی، بی تا: ص 265).

4-4- شرح و تفسیر ادعیه و تبیین اسرار باطنی بعضی از آنها

سید ابن طاووس، در بسیاری از ادعیه خود، به شرح و تفسیر اسرار باطنی آنها پرداخته است و این اقدام وی از تاثیر گذار ترین اقدامات او در تکوین ادبیات دعایی شیعه و فعالیت های حدیثی، دعایی علمای پس از خود است.

سید ابن طاووس بطور مکرر در کتاب مهج الدعوات، کشف المحجّه، فلاح السائل، اسرار الصلاه و انوار الدعوات، به شرح باطنی و اسرار دعاها پرداخته است. مثلاً در بیان اسرار عبادتی چون نماز، در کتاب فلاح السائل به معنای باطنی و اسرار اذان و اقامه (ابن طاووس، 1406: ص 151) رکوع، سجده (همان 110-108) و ... می پردازد. همچنین در آثاری چون اسرار الصلوه و انوار الدعوات شرح اسرار اکثر ادعیه را تبیین می نماید.

سید، شرح اسرار باطنی ادعیه را، میراث به جا مانده از اهل بیت (علیهم السلام) می داند و درین زمینه می گوید: «الذی رویناه عن سلفائنا الطاهرين العارفين بتاويل القرآن و اسرار رب العالمين» (ابن طاووس، بی تا: 130) سید یکی از اسرار باطنی دعاها را فلسفه زمان می داند و به مناسبت زمانی ادعیه، اهمیت بسیاری قائل است. او قائل به این باور است که زمان های پذیرش ادعیه، اسراری دارند که از آن خداوند است و جزء به آیات و روایات شناخته نمی شوند (ابن طاووس، 1409: ص 527). اومی گوید معصومین (علیهم السلام) به اوقات مقدسی که باعث اجابت دعا می شود، اهمیت می دادند و حاجات خود را در آن اوقات به درگاه خداوند عرضه می کردند و اکثر دعاها را از معصومین (علیهم السلام) مخصوص به وقت خاصی است. چنان که امام سجاد (ع) بعد از نماز ظهر دعا می کردند. «كَانَ عَلِيُّ بْنُ الْحُسَيْنِ ع إِذَا زَالَتْ الشَّمْسُ صَلَّى ثُمَّ دَعَا ثُمَّ صَلَّى عَلَى النَّبِيِّ صَلَّى اللَّهُ عَلَيْهِ وَ آلِهِ ...» (ابن طاووس، 1330: 405) همچنین در ماه مبارک رمضان، بعد از نماز شب، دعای ابو حمزه ثمالی را می خواندند (ابن طاووس، 1409: ص 67) و حضرت علی (علیه السلام) دعای کمیل را نیمه شعبان در حال سجده می خواندند (همان، 67).

سید در تالیفات دعایی خود؛ نظیر کتاب اقبال الاعمال و فلاح السائل به بیان این اهمیت می پردازد. لذا در کتب ادعیه ای خود، زمان دعاها و اعمال را به صورت سالانه، ماهانه، هفتگی، روزانه تقسیم بندی می کند و این روند را مستند به بیانات و سیره

ائمہ (علیہم السلام) می داند. «اما تعیین وجه اختیار الله جل جلاله من العبدان تكون خدمته له بجنس من الطاعات و علی وجه متعین فی بعض الاوقات، فهذا طریقہ عن العالم بالغائبات علنی لسان رسله (ص) و علی لسان ملائکته و من شاء من خاصته علیهم افضل الصلوات.» (ابن طاووس، 1406: ص 4) همچنین در فلاح السائل: «انما نذكرها هنا روايه تتضمن سبب تعیین اوقات الفرائض لینکشف بذالك وجهه و سره.» (همان، 125) بنابراین یکی از برجسته ترین اقدامات سید ابن طاووس در تنظیم و تکوین ادبیات دعایی شیعه، بررسی اسرار باطنی دعاهاى شیعی و بازشناسی این اسرار است.

4-5- مکتوب سازی و نشر ادعیه

چنانچه اشاره شد، سید ابن طاووس بر اساس طرح تنظیم شده‌ای که نامش را «المُهَمَّاتُ لِصَلَاحِ الْمُتَعَبِّدِو التَّتَمَّاتِ لِمَصْبَاحِ الْمُتَعَبِّدِ» معرفی می‌کند، اقدام به مکتوب سازی و نشر تالیفات دعایی خود می‌نماید. او در کتاب مهج الدعوات خود، اشاره می‌کند که در تالیفات دعایی‌اش از کتب بیشمارى - بیش از هفتاد جلد - بهره برده است. بر اساس شواهد موجود، وی طرح خود را به دو گونه تنظیم و مکتوب می‌سازد؛ یکبار در 5 مجلد با عناوین:

1. فلاح السائل؛ در ادعیه هر روز. 2. زهره الربیع؛ در ادعیه هفته. 3. کتاب الشروع فی زیارات و زیادات صلوات و دعوات الأسبوع فی الليل و النهار و دروع واقیه من الأخطار فیما یستمر عمله فی کل يوم علی التکرار؛ در ادعیه ماههای سال. 4. الإقبال؛ در دعاهاى سال. 5. اسرار الصلوات (یا الصلاة) و أنوار الدعوات؛ در شرح معنای باطنی برخی دعاها. کلبه‌گ احتمال می‌دهد که این طرح پنج جزئی طرح اصلی ابن طاووس است (کلبه‌گ، 1371: 54-55).

«سید در وقت تألیف کتاب (اقبال) (سال 650) دارای یک هزار و پانصد جلد کتاب از کتب معتبره بوده است، و این عدد از کتاب، آنهم در آن زمان که از چاپ خبری نبوده و با هزاران خون دل کتب را نوشته و تهیه مینمودند قابل توجه و اهمیت است.» (همان، 9). سید ابن طاووس بهرمنندی خود را از میراث ادعیه گذشتگان در تالیفاتش یادآوری می‌کند و در کتاب کشف المحجّه (تألیف 649ق) پس از ترغیب فرزندش به تعلیم علوم می‌نویسد:

«خداوند بلند مرتبه کتابهای بسیاری را به واسطه من برای تو آماده ساخت ... خداوند بیش از 60 کتاب دعایی برای من مهیا ساخت، پس خدا را خدا را در حفظ این آثار و دعاهاى موجود در آنها؛ چرا که آنها گنجینه‌هایی هستند که عرفا برای دستیابی به آنها بر هم پیشی گیرند و بسان آنها نزد دیگری وجود ندارد.» (ابن طاووس، 1374: 200)

5- پیامدهای عملکرد ابن طاووس در حوزه ادبیات دعایی

سید ابن طاووس، نماینده مذهب شیعه؛ با ادبیات دعایی غنی خود، توانست عالی‌ترین و کارسازترین مکتب آموزشی و تربیتی را تاسیس کند و مجموعه‌ای از معارف دینی و آداب و اخلاق اسلامی را به جامعه عرضه نماید. او با تأسی و الگوگیری از جد بزرگوارش سید ساجدین (ع)، با زبان دعا به دنیای بحران زده‌ی خود، مکتب شیعی و پیشوایانش را معرفی کرد. عملکردهای سید در برهه‌ای تاریک از روزگارش؛ تاثیرات قابل توجهی بر جا گذاشت. در این بخش به سه پیامد مهم فرهنگی، سیاسی و عملکرد ابن طاووس در حوزه ادبیات دعایی شیعه می‌پردازیم:

5-1-1- پیامدهای فرهنگی عملکرد ابن طاووس در حوزه ادبیات دعایی شیعه

5-1-1-1- نهادینه کردن فرهنگ شیعه با زبان دعا

ادعیه واصله از ائمه (علیهم السلام)، غنی‌ترین منبع فرهنگی مکتب شیعه محسوب می‌شوند. لذا انتخاب زبان و اسلوب دعا برای ترویج و تبلیغ اهداف این مکتب کار آمدترین استراتژی بود که سید ابن طاووس در چنین دوران از حیات تاریک بشریت برگزید؛ بطوریکه وصول به این اهداف هرگز با استرژئی مبارزه مسلحانه تامین نمی‌شد. البته ادبیات دعایی سید در دوره ی پوچی و بی هویتی قرن درسی بود که روزگارش هم می‌طلبید.

در دوره ای که نفس دعا رو به فراموشی می‌رفت؛ سید مکتب دعایی شیعه را تاسیس کرد و با طرح ریزی این مکتب به استحکام و استكمال زیر بنای فرهنگی شیعه پرداخت.

شاید یکی از برجسته ترین اقدام فرهنگی سید در حوزه ادبیات دعای شیعه، شناساندن معیار دعای حقیقی از دعای مجازی است. او با این اقدام علاوه بر اینکه مانعی شد بر سر راه نگارش اندیشه هایی که مغرضانه به نام ائمه ثبت می‌شد؛ بلکه با زبان دعا، به بازشناسی دعای امام و شخصیت و هویت امام پرداخت. او با تبلیغ هویت اهل بیت (علیهم السلام) در واقع توانست مستقیماً فرهنگ تشیع را تبلیغ نماید؛ چرا که دعای اهل بیت (علیهم السلام) درونمایه دیدگاه‌های امام است و نگرش‌های امام؛ زیر ساخت فرهنگ تشیع محسوب می‌شود؛ لذا بازشناسی و معرفی ادعیه شیعی؛ در واقع، نهادینه کردن فرهنگ تشیع در جامعه‌ی آن روز بود.

5-1-2- بازسازی و ترمیم ارزشهای اخلاقی واژگون شده

در قرن هفتم، با بحرانی که بدنبال سقوط خلافت مسلمین و جایگزینی مغول در شرق اسلام حاکم شد؛ دو خطر جدی اسلام را تهدید می‌کرد اول؛ ورود جریانات فکری مغول و ادیانی که با ورود مغول به دنیای اسلام راه یافتند؛ همچون بودائیت، مسیحیت و یهودیت. این جریانات فکری، عقیدتی؛ خطری بود که در آن دوره، می‌توانست؛ اسلام اصیل را در خود محو کند. در این شرایط، اندیشمندانی نظیر خواجه نصیر الدین طوسی، محقق حلی، علامه حلی و... با تلاش عظیم و وسیع علمی، فقهی، کلامی و فلسفی خود و با ارتقاء بینش اسلامی - شیعی تا حدودی به مبانی فکری اسلام بالاخص، مذهب تشیع، هویت بخشیده و این خطر را محو کردند. اما خطر دوم؛ خطر واژگون شدن ارزش‌های اخلاقی، انسانی اسلام بود. مبارزه و مهار کردن این خطر به مراتب جدی‌تر و دشوارتر از خطر قبل بود. سید ابن طاووس عالم اندیشمند این قرن، متوجه این بحران شد و با راه اندازی مدرسه‌ی عظیم ادبیات دعایی اهل بیت (علیهم السلام) و شناساندن معارف عمیق ائمه (علیهم السلام)، به بازسازی و ترمیم تمام ارزش‌های واژگون شده پرداخت.

5-1-3- نجات تشیع از اندیشه های مسخ شده و افکار آلوده جاهلان و مغرضان

در اواخر دوره خلفای عباسی؛ همزمان با حیات سید ابن طاووس، علاوه بر جنگ‌های عقیدتی که منشاء حیرت و سرگردانی فکری عوام و خواص شده بود، دو گروه، جاهلان و مغرضان؛ در صدد بر اندازی سنت واقعی نبوی و معارف ناب ائمه (علیهم السلام) بودند؛ یک گروه با ایده‌ها و افکار التقاطی، در پی اهداف خود بوده و هر برداشت سلیقه ای از اسلام و قرآن را روا می‌شمردند.

عرفان مسلکان یا شیادان عارف‌نما و صوفیانی که برای رواج عقاید فاسد خویش خود را به امامان معصوم علیهم السلام وابسته میکردند از این دسته بودند و اما گروه دیگر، قدرتهای دستگاه بنی عباس بودند که برای استحکام پایه‌های حکومتشان، به حربه‌های مختلف چنگ می‌زدند. یکی از حربه‌های آنها برای حفظ قدرت خود، ایجاد شبهه و تردید در محوری‌ترین اصول سنت نبوی؛ یعنی جانشینی بر حق امامان (علیهم السلام) بود؛ لذا دور کردن مردم از معارف حقیقی اهل بیت (علیهم السلام) از مهمترین اهدافشان در این راستا محسوب می‌شد. یکی از روش‌های وصول به این هدف، رواج جریاناتی بود که در گفتار و رفتار، همسو با ائمه باشد؛ لیکن یک همسویی بدلی نه حقیقی.

یکی از این جریانات رواج و شیوع تفکرات فرقه‌های صوفی‌گرایانه در این دوره است؛ چنانچه سوابق صوفیه هم نشان می‌دهد که صوفیان نخستین، هیچکدام از بین تشیع برنخواسته‌اند؛ بلکه تماماً سنی مذهب هستند؛ مثل جنید بغدادی، ابوهاشم کوفی، منصور حلاج، ابو حلمان دمشقی، قطب الدین حیدر و مولوی، با یزید بسطامی، عطار، سنایی و ... (رازی، 1364: 133-122). از اقدامات بسیار ارزنده سید ابن طاووس، در این زمینه، کنترل رویدادها و جریانه‌های فکری درون جامعه شیعی است. او در این صحنه، با ارائه معارف ناب از اندیشه‌های ائمه، در اسلوب دعا، انحرافات و لغزشهای فکری را خنثی می‌کند.

سید در این دوران، با شناساندن معارف حقیقی اهل بیت (علیهم السلام)، از طریق ادبیات دعایی ائمه و باز نمایاندن دعای حقیقی از دعای مجازی، شیعیان را از افتادن به دام منحرفان دروغین نجات داد و از این طریق، هم اندیشه‌ی شیعی را از جذب شدن در ادیان و آیین‌های وارداتی مغول حفظ کرد؛ هم آن را از دیگر فرقه‌های انحرافی؛ چون عرفان‌های کاذب و تصوف و... متمایز و مشخص ساخت.

5-1-4- دستیابی شیعیان به مجموعه مدون و منسجم دعایی

ادعیه شیعه، قدمتی دیرین دارد، و علمای شیعی در جمع‌آوری و تدوین این آثار گراسنگ همت بسیاری گماشتند. ابوجعفر محمد بن حسن بن علی طوسی ملقب به شیخ طوسی (385-460 ق) یکی از چهره‌های درخشان روات شیعه است که آثار دعایی پیش از خود را در کتاب «مصباح المتعجد» گردآوری کرد، اما این آثار به دلایل متعدد، از جمله عدم کتابت، عدم توانایی در حفظ و نگهداری، عوامل طبیعی، آتش‌سوزی کتابخانه کرخ بغداد، به تدریج ناقص یا از بین رفتند (ابن جوزی، بی تا: 16). سید ابن طاووس از آنجا که معتقد است، بسیاری از ادعیه و اعمال مأثور از اهل بیت (ع) در کتاب مصباح المتعجد شیخ طوسی، جدّ مادری خود، نقل نشده است، تصمیم به تکمیل آن می‌گیرد. بدین منظور او طرحی را به عنوان المَهْمَات لِصَلَاحِ الْمُتَعَبِّدِ وَ التَّتَمَّاتِ لِمَصْبَاحِ الْمُتَعَبِّدِ تنظیم کرده و بر اساس آن آثار دعایی خود را تألیف نموده است (کلبه‌رگ، 1371: 90-88). وی با این اقدام خود مجموعه‌ای مدون، منظم و منسجم از ادعیه شیعی را بنیان نهاد که در آن قرون بی‌سابقه بود. او با این عمل خود؛ باعث شد مسلمانان، بالاخص شیعیان، به منبع عظیمی از معارف اهل بیت (علیهم السلام) دست یابند و فرهنگ دعایی شیعه را به نقطه‌ای اوج خود رساند، آنگونه که پس از وی، آثار دعایی وام‌دار وی هستند تا آنجا که شیخ آقا بزرگ تهرانی لب به ستایش وی گشوده و در این باره می‌گوید: «و بالجمله للسید رضی الدین علی بن طائوس بتألیفه أجزاء کتاب التتمات و جمعها من تلك الكتب حق عظیم علی جمیع الشیعة و کل من ألف بعده کتاباً فی الدعاء فهو عیال علیه مغترف من حیاضه متناول من مؤانده ...» (تهرانی، بی تا: 265)

5-1-5- استمرار جریان نگارش ادبیات دعایی شیعه در نسل‌های

آینده

در کتاب‌های حدیثی سده نهم و پس از آن، کتاب‌های دعایی سید ابن طاووس یکی از مصادر مهم حدیث و دعا شناخته می‌شوند؛ چنانچه در سده نهم علی بن یونس عاملی بیاضی (م877ق) در الصراط المستقیم، شاگرد او، ابراهیم بن علی بن حسن عاملی کفعمی (م905ق) در دو کتاب المصباح و البلد الامین، شیخ حرعاملی (م1104ق) در وسائل الشیعه، محمد باقر مجلسی (م1110ق) در بحار الانوار، نعمت الله جزایری (م1112ق) در قصص الانبیاء و میرزا حسین نوری (م1320ق) در مستدرک وسائل الشیعه از آثار ابن طاووس نقل کرده‌اند (احمدی، 1387: 193) از جمله مواردی که کتب دعایی سید به عنوان منبع مورد استفاده‌ی علمای قرون بعد قرار می‌گیرد کتاب دعایی فلاح السائل و نجاح المسائل فی عمل الیوم و اللیلۃ است؛ این اثر دعایی سید ابن طاووس، از جمله منابع علامه مجلسی در بحار الأنوار است. اثر دعایی دیگر ابن طاووس الدروع الواقیة فی الأخطار فیما یعمل مثلها کل شهر علی التکرار فی الأدعیة و الأذکار است؛ که از لحاظ سبک مورد تقلید مؤلفان متأخر بوده است (کلبی، 1371: 57). خلاصه آنکه کتب دعایی ابن طاووس تاثیر شگرفی بر دوره‌های پس از خود گذارده است. چنانچه از یک سوی مؤلفان آثار دعایی دوره بعد تألیفات خود را تنها به عنوان تتمه و تکمله‌ای بر آثار ابن طاووس نگاشته‌اند، و از سوی دیگر در نگارش آثار خود از سبک تألیفی کتابهای وی تقلید نموده‌اند؛ همچنین این نکته در باب کتاب الدروع الواقیة گذشت.

2-5- پیامد سیاسی عملکرد ابن طاووس در حوزه ادبیات دعایی شیعه

اگر بگوییم درونمایه اصلی کتب دعایی سید، مقوله توحید افعالی است؛ مبالغه نکرده‌ایم. این ادعا را می‌توان با نگاهی کلی به آثار دعایی سید به اثبات رساند. اما این مقوله چه پیامی در عرصه سیاسی یک جامعه می‌تواند داشته باشد؟ آیا اندیشه‌ها و تعالیم عرفانی دعاها، سید، از جمله مضامین توحید افعالی که محوریت تامی در آثارش دارند؛ می‌تواند مولد اندیشه‌های سیاسی شود؟... توجه به اصل توحید افعالی در مجموعه دعایی سید ابن طاووس، و بازتاب سیاسی‌اش در فضای حاکم آن روز، استراتژی موفق بود که می‌توانست انسانها را وادار به تصویر پردازی از حاکمیت مطلق و مستمر خدا در هستی کند و آنها از این زاویه، پی به حقارت و ضعف قدرتهای پوشالی خلفا و حکمرانان دوران‌شان برند. این تصویر پردازی از قدرت خدا و جایگاه حقیرانه خلفا و حکمرانان، باعث قدرت‌گیری و تقویت احساس اعتماد بنفس توده‌ها می‌شود؛ علاوه بر آن، انسان با پناهندگی حقیقی به برترین قدرت هستی، اتکا به هر قدرت دیگر را پوچ می‌بیند و این، همان کسب پتانسیل‌های روحی توده هاست که در سالهای آتی دستیابی شیعه به قدرتهای عظیم را امکان‌پذیر ساخت انقلابی که سید در حوزه جمع‌آوری و تدوین ادعیه بر پا کرد؛ پیامدهای عمیق دیگری هم، در سیاست‌های قرن داشت که به آن می‌پردازیم:

ولایت ستیزی از بدخیم‌ترین سیاست‌های حکام غاصب؛ از جمله بنی‌امیه و بنی عباس بود. این سیاست در دوره امویان و اوایل دوره عباسیان بصورت‌های مستقیم اعمال می‌شد و مردم به وضوح، اعمال فشار، تهدید، تبعید و کشتار را در حق اهل بیت (علیهم السلام) می‌دیدند. اما در اواخر خلافت عباسی؛ همزمان با دوران حیات سید ابن طاووس، سیاست ولایت ستیزی، بصورت‌های غیر مستقیم اعمال شد. در این نوع سیاست که پیشتر به آنها اشاره شد، از قبیل - راه اندازی و ترویج انواع تفکرات و اندیشه‌های بدل گونه ائمه تا میدان دادن به ورود هر بدعتی در جامعه - خطر دوری از معارف اهل بیت ملموس نبود. در این روش مستقیماً با معارف ائمه، ستیز نمی‌شد؛ بلکه خطرناکتر از آن به واژگونه کردن آموزه‌های اصیل نبوی و معارف ناب ائمه می‌پرداختند؛ لذا اضطرار انقلاب دعایی سید ابن طاووس که روشی کارآمد و غیر مستقیم بود؛ در جهت خنثی کردن سیاست ولایت ستیزی غیر مستقیم بیش از پیش نمایان می‌شد. در این شرایط او با این ادبیات به مبارزه پنهان و مستمر با سیاست‌های عوام فریبانه قرن می‌پردازد. سید ابن طاووس با اقدام به گزینش، جمع‌آوری، سامان‌دهی و تنظیم ادبیات دعایی شیعه توانست آرام ولی عمیق و کوبنده، در عرصه سیاست دوران‌ش، نقش آفرینی کند.

نتیجه گیری :

قرن هفتم، به جهت ایجاد وضعیت جدید سیاسی، فکری و فرهنگی ناشی از سقوط خلافت عباسی و تقارن با حملات خانمان سوز مغول از مهمترین ادوار تاریخی اسلام، بلاخص، مذهب تشیع است.

تعدد قدرتها و فقدان حکومت مرکزی، ضعف آخرین خلفای عباسی، خرافه‌گرایی، رواج تصوف، درگیری‌های مذهبی، تنازعات فرقه‌ای، چپاول و غارت اموال مردم و صدها مشکل و نا امنی دیگر از شاخصه‌های این دوران است. مضاف بر اینها، تهاجم و تاراج بنیان افکن مغولان به قلمرو خلافت اسلامی، علاوه بر خرابی‌ها و ویرانگری‌های بسیاری که به بار آورد، مرزهای فکری عقیدتی مسلمین را به هم ریخت.

با توجه به اهمیت نقش علمای شیعه در تکوین مبانی فکری فرهنگی تشیع و روشننگری دردنیای تسنن عباسی و توحش مغول آن روز، خواست بنیادی پژوهش حاضر، بررسی نقش عالم شیعه‌ی حله، سید ابن طاووس از این زاویه در تکوین وسامان دهی فرهنگ شیعه و پاسخگویی به سوالات زیر است:

مهمترین زمینه‌ها و عوامل توجه سید ابن طاووس در توجه به ادبیات دعایی تشیع چه بوده است؟

مبانی و اهداف نظری و عملی سید ابن طاووس در ارتباط با پژوهش در خصوص ادبیات دعایی تشیع چه بوده است ؟ -
مهمترین پیامدهای ساماندهی، تدوین و تبیین ادعیه بصورت مکتوب توسط سید ابن طاووس کدام است ؟

حاصل یافته‌ها نشان می‌دهد :

ایجاد وضعیت سیاسی جدید ناشی از سقوط خلافت عباسی، فضای فکری حاکم بر دوره ایلخانان و تلاش در جهت بازشناسی ادعیه شیعه از مهمترین دلایل توجه سید ابن طاووس به نگارش و تدوین ادبیات دعایی بوده است.

سید ابن طاووس با بازشناسی ادعیه شیعی و سامان دهی ادعیه و تبیین آن بصورت مکتوب سهم بسزایی در تکوین فرهنگ تشیع در حوزه ادبیات دعایی و در ماندگاری و نشر این ادعیه دارد. او با نهضتی که در ادبیات دعایی شیعه بر پا کرد توانست ؛ اندیشه‌های فرهنگی سیاسی و اجتماعی نهفته در مکتب تشیع را بارور سازد و این خود زیر سازی فرهنگی برای دستیابی به یک حکومت شیعی در قرون آتی بود.

نقش ارزشمند سید ابن طاووس در گسترش و تعمیق ادبیات دعایی شیعه ؛ پژوهش‌های گسترده و عمیق تری را می‌طلبد؛ بالاخص در بازشناسی اعتقادات وی در باب اهمیت مناسبت‌های زمانی در دعاها، اسرار باطنی ادعیه، علل توجه او به این اسرار و اهمیت این اسرار در غنی سازی دعای شیعه؛ در حالیکه پژوهش‌های موجود در خصوص ابن طاووس، تنها به شرح حال و آثار این عالم شیعه بسنده کرده و در منابع و تالیفات خارجی، اتان کلبرک به صورت مفصلتری به شرح حال ابن طاووس و احوال و آثار او پرداخته است؛ ولی در این اثر نیز اندیشه‌های سید، بطور دقیق مورد بررسی قرارنگرفته است. مقالات و تالیفات داخلی هم با اشاره به زندگینامه و شرح حال به معرفی آثار این عالم شیعی پرداخته اند.

منابع و ماخذ

- [1] آقا بزرگ، طهرانی، (بی تا)، الذریعه الى تصانیف الشیعه، بیروت، دار الاضواء
- [2] ابن الجوزی، ابی الفرج عبد الرحمن بن علی بن محمد (بی تا)، المنتظم فی تاریخ الملوك و الامم، به اهتمام محمد عبدالقادر عطا و مصطفی عبدالقادر عطا، مصحح نعمیم زرزور، بیروت، دار الکتب العلمیه
- [3] گلبرگ، إتان (1371)، کتابخانه ابن طاووس و احوال و آثار او، ترجمه: سید علی قرائی، رسول جعفریان، قم، کتابخانه عمومی آیت الله مرعشی نجفی
- [4] احمدی، مهدی، اعتبار دعاهاى سید.....، 1387: 189 علوم حدیث شماره 50-49،
- [5] جعفریان، رسول (1381)، تاریخ ایران اسلامی (از یورش مغولان تا زوال ترکمانان) ج3، چ دوم، موسسه فرهنگی دانش و اندیشه معاصر
- [6] ابن طاووس، علی ابن موسی (1374)، کشف المحجۀ یا فانوس، ترجمه اسد الله مبشری، چاپ دوم، تهران، دفتر نشر فرهنگ اسلامی
- [7] -----، -----، (1381)، آداب سفر در فرهنگ نیایش، ترجمه عبد العلی محمدی شاهرودی، چاپ اول، تهران، نشر آفاق
- [8] -----، -----، (1380)، ادب حضور، چاپ اول، ترجمه محمد روحی، قم، انصاری
- [9] -----، -----، (1409)، إقبال الأعمال (ط - القدیمه)، چاپ دوم، تهران، دار الکتب الاسلامیه
- [10] -----، -----، (بی تا) برنامه سعادت، ترجمه محمد باقر شهیدی، چاپ اول گلپایگانی، تهران، مرتضوی
- [11] -----، -----، (1375)، کشف المحجۀ لثمرۀ المہجۀ، چاپ دوم، قم، بوستان کتاب
- [12] -----، -----، (1406)، فلاح السائل و نجاح المسائل، چاپ اول، قم، بوستان کتاب
- [13] -----، -----، (1379)، مہج الدعوات، ترجمه طبسی، چاپ اول، تهران، رایحه
- [14] لئونارد لویزن، (1379)، فراسوی ایمان و کفر، ترجمه مجدالدین کیوانی، تهران، نشر مرکز
- [15] رازی، محمد، (1364)، تبصرۀ العوام، به کوشش عباس اقبال آشتیانی، تهران
- [16] محمد ابن علی طباطبا ابن طقطقی، (1360)، تاریخ فخری در آداب ملکداری و دولتهای اسلامی، ترجمه محمد وحید گلپایگانی، چ دوم، تهران، بنگاه ترجمه و نشر
- [17] هاشم معروف الحسنی، (1369)، بین تصوف و تشیع، ترجمه محمد صادق عارف، مشهد، آستان قدس رضوی، بنیاد پژوهش های اسلامی